

**BADIIY ADABIYOTDA ZAMON VA MAKON TUSHUNCHASI****Asadova Maftuna****[maftunaasadova382@gmail.com](mailto:maftunaasadova382@gmail.com)****Navoiy innovatsiyalar universiteti talabasi****E'zoza Qilichova****Ilmiy rahbar: [ezozakilichova3@gmail.com](mailto:ezozakilichova3@gmail.com)****Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20677371>**

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada badiiy adabiyot nazariyasida markaziy o'rin tutuvchi zamon va makon tushunchalari keng ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Har qanday badiiy asarning mazmuni, syujeti, kompozitsiyasi va g'oyaviy yo'nalishi muayyan vaqt hamda muayyan hudud bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli zamon va makon kategoriyalari adabiyotshunoslikda muhim estetik hodisa sifatida qaraladi. Ushbu maqolada zamonning turlari, makonning funksiyalari, ularning asardagi obrazlar tizimi bilan bog'liqligi, yozuvchi uslubini shakllantirishdagi ahamiyati hamda zamonaviy adabiyotshunoslikdagi nazariy qarashlar batafsil yoritiladi. Shuningdek, o'zbek va jahon adabiyoti namunalaridan misollar asosida zamon va makonning badiiy tafakkurdagi o'rni tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** *Badiiy adabiyot, zamon, makon, xronotop, syujet, kompozitsiya, obraz, badiiy tafakkur, tarixiy zamon, psixologik zamon, adabiyot nazariyasi, estetik kategoriya, voqelik, realizm.*

Adabiyot insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Inson tafakkuri, ruhiy olami, tarixiy tajribasi va jamiyatdagi o'zgarishlar asrlar davomida adabiyot vositasida ifodalanib kelgan. Badiiy adabiyot san'at turi sifatida voqelikni bevosita emas, balki estetik qayta ishlangan shaklda aks ettiradi. Shu jihatdan u oddiy hayotiy voqelikdan farq qiladi va inson ongiga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Har qanday badiiy asar voqealar tizimidan tashkil topadi. Ushbu voqealar esa tasodifiy emas, balki muayyan vaqt hamda ma'lum joy doirasida rivojlanadi. Vaqt va joy tushunchalari inson hayotining ajralmas qismi bo'lgani kabi, badiiy asarning ham asosiy tarkibiy elementlari hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda zamon va makon tushunchalari faqat voqealar sodir bo'ladigan sharoit emas, balki asarning estetik qurilishini belgilovchi vosita sifatida o'rganiladi. Chunki aynan shu ikki kategoriya syujet rivojiga, obrazlarning shakllanishiga, konfliktning yuzaga kelishiga va muallifning badiiy niyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan boshlab zamonaviy adabiyotshunoslargacha bo'lgan olimlar zamon va makon masalasiga katta e'tibor qaratganlar. XX asrda rus olimi Mikhail Bakhtin ushbu masalani yanada chuqur tadqiq qilib, xronotop nazariyasini yaratdi. Bu nazariya bugungi adabiyotshunoslikning eng muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi.

Zamon — bu voqealarning vaqt ichida rivojlanish jarayonidir. Badiiy asarda vaqt tushunchasi oddiy astronomik vaqt emas. U voqealar rivojining ichki mantiqini belgilaydi. Asarda vaqt turlicha harakat qiladi. Ba'zan yozuvchi bir necha yillik voqeani bir necha jumlada ifodalashi mumkin. Ba'zan esa bir necha soniyalik holatni butun bob davomida tasvirlaydi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, badiiy asardagi zamon real hayotdagi vaqt bilan doimo bir xil bo'lmaydi. U yozuvchining estetik maqsadiga bo'ysunadi. Zamon voqealar izchilligini yaratadi. Agar asarda vaqt ketma-ketligi buzilsa, syujetni tushunish qiyinlashadi. Shu sababli zamon asar kompozitsiyasining asosiy tayanchi hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda badiiy zamon bir necha turlarga bo'linadi. Tarixiy zamon voqealarning ma'lum tarixiy davrga mansubligini anglatadi. Tarixiy romanlarda aynan shu tur asosiy o'rin

tutadi. O'tkan kunlar asarida XIX asr Turkiston hayoti tasvirlangan. Muallif shu tarixiy davr orqali millat hayoti, urf-odatlar va ijtimoiy muammolarni ochib bergan. Real zamon voqealarning hayotdagi tabiiy ketma-ketligiga mos ravishda tasvirlanishidir.

Psixologik zamonda vaqt inson ruhiyati bilan bog'liq holda ifodalanadi. Inson boshidan o'tgan qisqa voqea xotirada juda uzoq davom etgandek ko'rinishi mumkin. Bu usul ayniqsa psixologik romanlarda keng qo'llaniladi. Makon — bu voqealar sodir bo'ladigan hudud, muhit va ijtimoiy sharoitdir. Makon faqat geografik tushuncha emas. U qahramon yashayotgan dunyoni, uning atrofidagi voqelikni ifodalaydi. Adabiyotda makon ko'pincha quyidagi shakllarda uchraydi:

- Ijtimoiy makon (shahar, qishloq, mahalla)
- Ichki makon (uy, xona, maktab, saroy)
- Ramziy makon (orzu qilingan yoki muallif yaratgan joylar)

Har bir makon turi asarning umumiy ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Inson xarakteri yashab turgan muhit ta'sirida shakllanadi. Shu sababli yozuvchi qahramon xarakterini yaratishda makondan faol foydalanadi. Masalan, qishloq muhiti sodda, samimiy va mehnatsevar inson obrazini shakllantirishi mumkin. Katta shahar muhiti esa insonni faol, shoshqaloq yoki murakkab xarakterli qilib ko'rsatishi mumkin. Shum Bola asarida eski Tashkent muhiti qahramonning sho'x, topqir va sarguzashtga moyil xarakterini ochishga yordam beradi. Shu jihatdan makon qahramon ichki dunyosining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab asarlarda tabiat tasviri makonning eng muhim qismi hisoblanadi. Yozuvchi tabiat manzaralari orqali asardagi umumiy kayfiyatni belgilaydi. Masalan, qorong'i tun xavotirni ifodalasa, bahorning tasviri yangilanish va umid ramzi bo'lishi mumkin. Adabiyot tarixida peyzaj tasviri muhim badiiy vosita sifatida qaraladi. Ayniqsa romantizm oqimiga mansub asarlarda tabiat inson ruhiyati bilan uyg'un holda tasvirlanadi. Har qanday voqea ma'lum joy va vaqt bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli zamon va makon alohida emas, bir butun tizim sifatida qaraladi. Mikhail Bakhtin ushbu birlikni “xronotop” deb atagan. Xronotop nazariyasiga ko'ra, vaqt va makon asarning ichki strukturasi, voqealar rivoji hamda qahramonlar taqdirining asosiy tayanchi hisoblanadi. Bugungi zamonaviy adabiyotshunoslik ham ushbu nazariyani muhim ilmiy qarash sifatida qabul qiladi.

O'zbek adabiyotida zamon va makon tasviri alohida ahamiyatga ega. Abdulla Qodiriy tarixiy davrni aniq ifodalash orqali milliy ruhni ko'rsatgan. Cho'lpon asarlarida inson ruhiyati va davr muammolari chuqur tasvirlangan. Oybek esa tarixiy shaxslar va tarixiy makonni badiiy mahorat bilan yoritgan. Bu adiblar asarlarida milliy hayot, tarix va inson taqdiri zamon hamda makon bilan chambarchas bog'liq holda ifodalangan.

Jahon adabiyotida ham ushbu tushunchalar katta ahamiyatga ega. Lev Tolstoy ning War and Peace asarida urush davri hamda inson taqdiri bir butun holda tasvirlangan. Uilyam Shekspir tragediyalarida makon voqealar dramatizmini kuchaytiradi. Victor Hugo asarlarida tarixiy muhit va inson ruhiyati uyg'unlashadi. Bu holat zamon va makonning universal badiiy kategoriya ekanligini ko'rsatadi. Adabiyot o'quvchiga estetik zavq berishi kerak. Shu estetik ta'sir ko'p jihatdan voqealar qayerda va qachon sodir bo'layotganiga bog'liq. Yozuvchi voqealarni to'g'ri vaqtga joylashtirsa va muhitni jonli tasvirlasa, asar o'quvchi ongida chuqur taassurot qoldiradi. Demak, zamon va makon asarning san'at darajasini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Adabiyot orqali inson boshqa xalqlar hayoti, tarixiy davrlar va madaniyatlar bilan tanishadi. Tarixiy asarlar o'tmishdan saboq olishga yordam beradi. Turli makonlarning tasviri esa dunyoqarashni kengaytiradi. Shu sababli zamon va makon nafaqat estetik, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotda zamon va makon tushunchalari asarning nazariy va estetik asosini tashkil qiladi. Zamon voqealar rivojining vaqt jihatini belgilaydi, makon esa voqealar

yuz beradigan muhitni yaratadi. Ushbu ikki tushuncha syujet rivoji, qahramon xarakterining shakllanishi, konfliktning paydo bo'lishi hamda muallifning g'oyaviy maqsadini ochib berishga xizmat qiladi. Har qanday badiiy asarni tahlil qilishda zamon va makon masalasiga alohida e'tibor qaratish zarur. Chunki aynan shu ikki kategoriya asarning hayotiyligi va san'at darajasini belgilaydi. Bugungi adabiyotshunoslikda zamon va makon tushunchalari badiiy tafakkurning ajralmas qismi sifatida dolzarb ilmiy masala bo'lib qolmoqda.

### **Adabiyotlar, References, Литературы:**

1. Bakhtin, Mikhail. The Dialogic Imagination: Four Essays. University of Texas Press, 1981.
2. Cho'lpon. Kecha va Kunduz. Sharq Nashriyoti, 2019.
3. Eagleton, Terry. Literary Theory: An Introduction. Blackwell Publishing, 2008.
4. G'ulom, G'afur. Shum Bola. Yoshlar Nashriyoti, 2016.
5. Karimov, Qozoqboy Yo'ldoshev, et al. Adabiyot Nazariyasi. O'qituvchi Nashriyoti, 2010.
6. Oybek. Navoiy. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2017.
7. Qodiriy, Abdulla. O'tkan kunlar. G'afur G'ulom Nashriyoti, 2018.
8. Shakespeare, William. Hamlet. Oxford University Press, 2008.
- 9.
10. Tolstoy, Leo. War and Peace. Penguin Classics, 2007.
11. Wellek, René, and Austin Warren. Theory of Literature. Harcourt Brace, 1956.